

УДК 81'271

Ажнюк Л.В.
(Київ, Україна)

ЛІНГВІСТИЧНА ЕКСПЕРТИЗА І ПРИНЦИП ЮРИДИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

У статті запропоновано ряд підходів у лінгвістичній експертизі юридичних текстів. При інтерпретації спірних фрагментів таких текстів лінгвістичну експертизу, яка спирається на систему дискурсивних практик, враховує лінгво-когнітивні механізми сприйняття й вибудовується на достатньо формалізованих моделях аргументації, можна розглядати серед засобів реалізації принципу юридичної визначеності в правозастосуванні.

Ключові слова: лінгвістична експертиза, юридичний текст, експертні презумпції, принцип юридичної визначеності.

В статье представлен ряд подходов в лингвистической экспертизе юридических текстов. При интерпретации спорных фрагментов таких текстов лингвистическую экспертизу, учитывающую лингво-когнитивные механизмы восприятия и систему дискурсивных практик и выстраиваемую на формализованных моделях аргументации, можно рассматривать как средство реализации принципа юридической определенности в правоприменении.

Ключевые слова: лингвистическая экспертиза, юридический текст, экспертные презумпции, принцип юридической определенности.

The paper examines a number of approaches to the linguistic expert examination of legal texts. Its methodology is based on the formalized models of argumentation taking into account linguo-cognitive mechanisms of perception and a system of respective discursive practices. It is argued that such expert examination can be instrumental in the evaluation of the contesting interpretations of the legal texts.

Key words: linguistic expert examination, legal text, expert presumptions, principle of legal certainty.

Принцип юридичної визначеності² (англ. – legal certainty) – один із засадничих принципів верховенства права – вимагає передбачуваності законодавства та однаковості трактування й застосування правової норми. Концепція юридичної визначеності є однією з засадничих концепцій верховенства права, яке прописане в преамбулі Європейської конвенції з прав людини. Правовий сенс юридичної визначеності полягає в тому, щоб

² В українських джерелах на позначення цього поняття уживаються дві терміносполуки: юридична визначеність і правова визначеність, що є наслідком термінологічної неусталеності використання в українському юридичному дискурсі прикметників юридичний і правовий.

забезпечити правовими рамками громадян, аби вони могли передбачити з упевненістю юридичні наслідки своїх дій [1: 758].

В українському законодавстві втілення в процесі правозастосування принципу юридичної визначеності як однієї з фундаментальних концепцій верховенства права відображено в ч. 4 статті 8 «Верховенство права» Кодексу адміністративного судочинства України: «Забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини» [2]. С. Головатий у фундаментальній монографії «Верховенство права» пише: «цим пунктом встановлено, що суд (суддя) не мають права розглядати чи то прогалину в національному законодавстві, чи то невідповідність національного законодавства принципів юридичної визначеності, який – у свою чергу – є складовим елементом принципу верховенства права, як підстави для відмови у прийнятті позову від особи чи для відмови вирішити справу по суті [3: 1549].

При інтерпретації тексту в правозастосуванні правники часто віддають перевагу т. зв. «буквальному правилу»: «юридичні норми мають тлумачитися відповідно до правил, які самі по собі є зрозумілими, чіткими і такими, що поширюються на всіх членів суспільства, до яких застосовується закон; у цьому аспекті правилом тлумачення, яке найкращим чином досягає цієї мети, найімовірніше, є «буквальне правило», тобто правило, яке приписує, що юридичні поняття слід розуміти відповідно до загального значення, наведеного словником» [1: 759-761; 4: 151-152]. Рекомендоване «буквальне правило» тлумачення юридичного тексту у відповідності з загальним словниковим значенням його компонентів, попри свою привабливість, не враховує лінгвістичного феномену «прагматичного значення» висловлення й тому не завжди може бути реалізоване. Множинність інтерпретацій юридичного тексту найчастіше виникає якраз тоді, коли об'єктом інтерпретації стає саме прагматичне значення, яке не дорівнює формальній сумі компонентів тексту, а виводиться з урахуванням ряду прагмалінгвістичних факторів і передбачає встановлення несуперечливих синхронічних зв'язків тексту з іншими елементами юридичного дискурсу. Водночас юридичні джерела підтверджують, що принципу юридичної визначеності відповідає максимально формалізоване тлумачення тексту.

Реалізація принципу юридичної визначеності в правозастосуванні вимагає несуперечливої інтерпретації правової норми, а отже тісно пов'язана з питаннями лінгвістики тексту й містить вагомий лінгвістичний складник. У законах і підзаконних актах норма існує в мовленнєвій фіксації і тому має розглядатися також і як мовленнєвий факт. Якщо виникає конфлікт, пов'язаний з різночитанням такого тексту, правники дедалі частіше вдаються до *лінгвістичної експертизи*. Її завданням є інтерпретація наявного мовного матеріалу з використанням широкого спектру прагмалінгвістичних підходів і з опорою на прийнятні для права лінгвістичні аргументи. Принцип юридичної визначеності, якому має відповідати висновок лінгвістичної експертизи, вимагає застосування максимально формалізованих процедур і методик аналізу й використання логічних структур аргументації. Вироблення системи таких методик для лінгвістичної експертології є першорядним завданням. Зупинимось докладніше на можливостях застосування в лінгвістичній експертизі деяких формалізованих підходів.

Методологічним стрижнем лінгвістичної експертизи має стати нормативний підхід до аналізу матеріалу, оскільки будь-яка оцінка вибудовується з усвідомлення норми [5, 50]. При цьому об'єктивність висновків підтримується застосуванням ряду експертних презумпцій – своєрідних лінгвістичних аксіом, які не потребують доведення з огляду на їх очевидність, підкріплену основами лінгвістичної теорії.

Легітимість юридичного тексту, який набув законної чинності й функціонує в правовому полі, знімає питання щодо коректності його мовного оформлення. Тому лінгвістична експертиза виходить з презумпції коректного мовного оформлення такого тексту – з презумпції його неаномальності [5: 50-52]. Вона передбачає оцінку тексту як такого, що відповідає нормам мови загалом і принципам юридичної техніки зокрема (доки не доведено протилежне) [5: 61-64]³. Презумпція неаномальності легітимного юридичного тексту є для лінгвістичної експертизи вихідною.

З презумпцією неаномальності пов'язані презумпції нижчого порядку: презумпції лексичної та граматичної однозначності мовних засобів; презумпція стильової однорідності тексту; презумпція релевантності маркованого мовного засобу та ін. Вони визначають підходи при інтерпретації фактів мовлення на різних мовних рівнях. При цьому лінгвістична аргументація оперує логічними структурами й вибудовується з урахуванням когнітивних моделей сприйняття тексту.

На прикладі фрагментів лінгвістичних експертиз проілюструємо застосування експертних презумпцій, пов'язаних з презумпцією неаномальності гіпонімічним зв'язком: 1) презумпції граматичної однозначності та 2) презумпції релевантності маркованого мовного засобу.

1. Презумпція граматичної однозначності мовних засобів передбачає, що: 1) попри існування в мові граматичної полісемії, в юридичному тексті граматичні засоби ужито лише в пряму значенні; 2) релевантні елементи граматичної семантики в юридичному тексті не можуть імплікуватися. Застосування цієї презумпції з опорою на вихідну презумпцію неаномальності юридичного тексту дозволяє аргументовано інтерпретувати текстовий фрагмент, різночитання якого пов'язані з потенційною неоднозначністю певної граматичної форми.

Приклад. Об'єктом експертного лінгвістичного дослідження став п. 14 Технічного регламенту мийних засобів, затвердженого Постановою КМУ № 717 від 20.08.2008 р., з таким формулюванням: *«Маркування пакування рідкого мийного засобу не повинне містити графічне зображення продуктів харчування, зокрема фруктів, які можуть ввести споживача в оману стосовно його застосування»*. Завданням експерта було підтвердити або спростувати одну з альтернативних версій інтерпретації цього текстового фрагмента: 1) На упаковці не повинно бути ніяких графічних зображень продуктів харчування; 2) На упаковці не повинно бути графічного зображення лише таких продуктів харчування, які можуть ввести в оману споживача стосовно застосування мийного засобу.

Виникнення альтернативних версій прочитання цього пункту пов'язане з двома інтерпретаціями підрядного речення «які можуть ввести споживача в оману стосовно його застосування». Перша з інтерпретацій цього текстового фрагмента (на упаковці не

³ Ажнюк Л. В. Лінгвістична експертиза: статус і методологічні презумпції // Мовознавство, 2012. - № 3. – С.

повинно бути ніякого графічного зображення продуктів харчування) виходить з того, що підрядне речення вказує на причину наведеної в головній частині норми. При такому прочитанні підрядна частина пов'язана детермінантним зв'язком з усією головною частиною, а займенник *який* у підрядній частині є ситуативним замінником висловлення *оскільки вони* [6: 488-489]. Друга інтерпретація (на упаковці не повинно бути графічного зображення лише таких продуктів харчування, які можуть увести в оману споживача стосовно застосування мийного засобу) вибудовується з трактування підрядної частини як означального речення в приіменниковій позиції, зміст якого поширюється лише на опорний іменник (продуктів харчування) [6: 488-489].

Застосування експертної презумпції граматичної однозначності з опорою на вихідну презумпцію неаномальності тексту дає підстави стверджувати, що коректною є друга інтерпретація, оскільки в нормативно-правовому тексті відносний займенник *які* може вживатися лише в прямому значенні – як граматичний засіб приєднання підрядного означального речення. Використання займенника *які* як засобу приєднання підрядного речення причини (*які = оскільки вони*) у такому тексті неможливе.

Вихідна експертна презумпція неаномальності дозволяє також стверджувати, що пункт, у якому подається виклад правової норми, не може бути оформлений у вигляді причинно-наслідкової конструкції. Відповідно до усталених композиційних норм, пункт, де подається виклад норми, не може містити її обґрунтування. Обґрунтування норми може подаватися лише в ієрархічно вищих композиційних елементах тексту.

З урахуванням експертних презумпцій неаномальності та граматичної однозначності тексту є лінгвістичні підстави заперечити першу з наведених альтернативних версій інтерпретації п. 14 Технічного регламенту мийних засобів, затвердженого Постановою КМУ № 717 від 20.08.2008 р.

2. Презумпція стиліової однорідності юридичного тексту та презумпція релевантності маркованого мовного засобу передбачають: 1) у юридичному тексті мовні засоби ужито лише в нейтральному стилістичному значенні; 2) при використанні стилістично маркованого (тобто відмінного від нейтрального) мовного засобу, його значення в цьому тексті не є тотожним до значення відповідного нейтрального засобу. Застосування цих експертних презумпцій з опорою на вихідну презумпцію неаномальності дозволяє аргументовано інтерпретувати значення маркованого текстового елемента, різничитання якого пов'язане з потенційним ототожненням такого елемента з його стилістично нейтральним відповідником.

Приклад. Предметом експертизи стало неоднозначне трактування п. б статті 254-2 Кримінального кодексу України 1960 року «Перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень»: *«Застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого, або перевищення дисциплінарної влади, якщо ці дії завдали істотної шкоди, а так само застосування насильства щодо підлеглого карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років»*. Пошук відповіді на питання, винесені на розгляд експерта, передбачав оцінку істинності кожної з двох альтернативних версій прочитання аналізованої статті, а саме: 1. Вислів *якщо ці дії завдали істотної шкоди* поширюється лише на попередню частину розглядуваної статті: *застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого або перевищення дисциплінарної влади* і не поширюється на частину статті, яка слідує за ним: *а так само застосування насильства щодо підлеглого*; 2.

Вислів *якщо ці дії завдали істотної шкоди* поширюється також і на частину статті, яка слідує за ним: «*а так само застосування насильства щодо підлеглого*».

Аналізована стаття граматично оформлена складнопідрядним реченням з трьома однорідними поширеними підметами в головній частині: 1) *застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого*; 2) *перевищення дисциплінарної влади*; 3) *застосування насильства щодо підлеглого*. У ролі підрядної частини виступає обставинне речення умови *якщо ці дії завдали істотної шкоди*, яке слідує за другим поширеним підметом. Питання, винесене на експертизу, вимагало аналізу граматичних і змістових зв'язків підрядної частини *якщо ці дії завдали істотної шкоди*.

Однорідний поширений підмет (3) *застосування насильства щодо підлеглого*, пов'язаний з двома попередніми однорідними частинами єднальним композитним сполучником *а так само*. Для юридичних текстів цей сполучник не є нейтральним: для нейтрального поєднання однорідних частин у таких текстах використовуються сполучники *і, й, та* (в значенні *і*). При інтерпретації значення ужитих у цьому тексті лексичних і граматичних форм жанрова належність тексту й відповідні дискурсивні практики відіграють вирішальну роль. При цьому експерт виходить із презумпції, що аналізований текст не є аномальним і його оформлення відповідає жанровим вимогам. Визначальними дискурсивними ознаками мови юридичних документів, до яких належить Кримінальний кодекс України, є стильова однорідність, конкретність і однозначність. Цей жанр не передбачає уживання функціонально невиправданих стилістично маркованих елементів.

Експертна презумпція стильової однорідності тексту й пов'язана з нею презумпція релевантності маркованого мовного засобу дають підстави стверджувати про функціональну відмінність «не-нейтрального» сполучника *а так само*: цей сполучник в аналізованому тексті має значення, яке не збігається зі значенням нейтральних єднальних сполучників *і, й, та* (в значенні *і*). Лише при інтерпретації «не-нейтрального» мовного засобу порівняно з відповідним нейтральним, як функціонально нетотожного, таке слововживання або граматична форма є лінгвістично виправданими. При відмінній інтерпретації стилістично маркованого мовного засобу (як функціонально тотожного нейтральному) є лінгвістичні підстави стверджувати, що стильова однорідність тексту порушена, що є показником його аномальності. Тому для визначення функції композитного сполучника *а так само* необхідно з'ясувати його семантичну відмінність порівняно з нейтральними *і, й, та* (в значенні *і*).

Семантика композитного сполучника *а так само* виводиться на підставі його внутрішньої форми. Розглядуваний сполучник, який утворено шляхом частиномовної транспозиції, частково зберігає лексичну семантику вихідного аналітичного прислівника *так само*. Аналітичний прислівник *так само* в реченні виконує функцію обставини й позначає спосіб дії, аналогічний до вже згаданого раніше [7: 18]. Пор. *Петро залишив роботу на понеділок, Микола зробив так само*. Похідний від прислівника *так само* композитний сполучник *а так само* у реченні виконує типову для єднального сполучника функцію поєднання синтаксично рівноправних частин (в аналізованому тексті – поєднує однорідні поширені підмети (2) і (3)), але крім того вказує також на спосіб дії, про яку йдеться в приєднуваній ним частині (*застосування насильства*) як аналогічний до вже згаданого раніше. У попередньому контексті описувані дії: (1) *застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого* і (2) *перевищення дисциплінарної влади обме-*

жено дотриманням умови якщо ці дії завдали істотної шкоди. Зазначене обмеження дії є єдиним компонентом, на семантичний зв'язок з яким може претендувати композитний сполучник *а так само*, який характеризує спосіб дії як аналогічний до згаданого раніше: *а так само* = «з дотриманням тієї ж умови». Таким чином, композитний сполучник *а так само* у складі висловлення *а так само застосування насильства щодо підлеглого* вказує на семантичний зв'язок цього висловлення з підрядним реченням умови *якщо ці дії завдали істотної шкоди*. Якщо припустити, що такого зв'язку не існує, уживання композитного сполучника *а так само* в цьому контексті замість нейтрального *і* (*йі*) або *та* (в значенні *і*) стає невиправданим, а текст статті слід визнати синтаксично і стилістично аномальним.

Для верифікації отриманого висновку про існування семантичного зв'язку між підрядним реченням умови *якщо ці дії завдали істотної шкоди* і висловом *а так само застосування насильства щодо підлеглого* можна штучно розірвати семантичний зв'язок між композитним сполучником *а так само* і підрядним реченням умови *якщо ці дії завдали істотної шкоди*, вилучивши підрядне речення умови із синтаксичної структури аналізованого складного речення: *Застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого, або перевищення дисциплінарної влади, а так само застосування насильства щодо підлеглого карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років*. При цьому функціональна невиправданість уживання в тексті маркованого композитного сполучника *а так само* замість нейтрального *і*, стає очевидною, а отже стає очевидною й синтаксична аномальність аналізованого текстового фрагмента, що суперечить вихідній експертній презумпції коректного мовного оформлення тексту закону.

З урахуванням експертних презумпцій стильової однорідності та релевантності маркованого мовного засобу й з опорою на вихідну презумпцію неаномальності юридичного тексту є лінгвістичні підстави заперечити першу з альтернативних версій інтерпретації пункту б статті 254-2 Кримінального кодексу України 1960 року.

Інтерпретація тексту закону відбувається при розв'язанні будь-якого юридичного питання. Цей текст є частиною юридичного дискурсу і пов'язаний багатьма синтагматичними зв'язками з іншими текстами, до яких він прямо чи опосередковано відсилає інтерпретатора. «Правильність» тлумачення виявляється не в референції такого тексту з об'єктивною реальністю, а в його несуперечливих синхронічних відношеннях з іншими елементами юридичного дискурсу [8: 113]. Водночас інтерпретація відбувається з урахуванням усіх контекстуальних факторів конкретного випадку правозастосування. Суд стоїть перед необхідністю обов'язково винести рішення у справі, і це рішення має бути мотивованим і обгрунтованим. Тому остаточний зміст юридичного тексту визначає суд, і його інтерпретація, з огляду на мовленнєве втілення закону, великою мірою є власне лінгвістичною.

Та чи інша інтерпретація закону визнається обгрунтованою й правомірною завдяки аргументації, яка може бути більш або менш ефективною. При цьому аргументи характеризуються не як правильні або неправильні, а як сильні або слабкі. При інтерпретації тексту аргументація не розглядається як остаточна, єдино можлива, але вона має бути сильнішою від тої, яка висувається на підтримку поглядів протилежної сторони. Тому аргументаційна діяльність при інтерпретації закону в кожному випадку правозастосування є невід'ємним складником існування права [9: 101]. При необхідності інтерпретації

спірних фрагментів текстів, які мають юридичні наслідки, лінгвістичну експертизу, яка спирається на систему дискурсивних практик і вибудовується на достатньо формалізованих моделях аргументації, можна розглядати серед засобів реалізації одного з важливих принципів верховенства права – принципу юридичної визначеності в правозастосуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головатий С. П. – Верховенство права. – Книга друга. Від доктрини – до принципу. – К., 2006. – С. 625 – 1276.
2. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747–IV.
3. Головатий С. П. Верховенство права. – Книга третя. Український досвід. – К., 2006. – С. 1277 – 1747.
4. Fuller. Lon L. The Morality of Law ... (1969). – 215 p
5. Ажнюк Л. В. Лінгвістична експертиза: статус і методологічні презумпції // Мовознавство, 2012. – № 3. – С. 47 – 64.
6. Вихованець І. Р. Підрядне речення // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – С. 509 – 510.
7. СУМ. – Т. X.
8. Баранов В. М., Александров А. С., Голев Н. Д. Риторика и право // Юрислингвистика 11: Проблемы юрислингвистической экспертизы. – С. 113 – 124.
9. Perelman, Ch. The idea of justice and the problem of argument. London: Routledge & Kegan Paul. 1963. – 240 p.

УДК 81'271

Ажнюк Б.М.
(Київ, Україна)

СТАТУС МОВ У РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ

Статтю присвячено аналізу термінів мовного статусу в російській мові та їх впливу на процеси мовного планування й мовної політики в Російській Федерації. Окремий інтерес становлять термінологічні інновації, що виникли під впливом «Європейської хартії регіональних або міноритарних мов». Аналіз показує, що термін, який уживається в контексті акту міжнародного права (наприклад, регіональна або міноритарна мова), може сприйматися неоднозначно в концептуальній системі національного законодавства.

Ключові слова: соціолінгвістична термінологія, мовна політика, державна мова, офіційна мова, регіональна мова, міноритарна мова.

The paper discusses the terminology of language status in the Russian Federation and its impact on the approaches to language planning and language policy in the country. Increasing public awareness of the symbolic importance of the language code as a nation's identity factor

© Ажнюк Б.М., 2012